

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА РОМЕЙСКА ТРАКИЯ (XI – XII В.)

Теодора Георгиева

Анотация: В настоящата студия е представено стопанското развитие на географската област Тракия, разглеждайки я като част от политико-административните предели на ромейската държава през XI – XII в. Взети са предвид както регионалните особености на тези територии, така и участието им в общите икономически процеси през разглеждания период. Въз основа на писмените извори, археологическите проучвания и историографските изследвания е направен преглед върху основните структуроопределящи фактори, като природни условия, ресурси и комуникации, правно-политически рамки, включително данъчната система, организация на обработваемите земи и пазарни отношения. Заедно с това е представено развитието на трите главни направления в икономиката: аграрен сектор, занаятчийско производство и търговия. Основното заключение от настоящето изследване се свежда до това, че, макар и с някои условности, периодът XI – XII в. може да бъде окачествен като благоприятен за икономиката на ромейска Тракия.

Ключови думи: Тракия, Византийска империя, икономика, селско стопанство, занаяти, търговия.

Историческият ход в развитието на Византия е неминуемо свързан с икономическото ѝ състояние. Често то обяснява процесите и промените, настъпващи в политическия живот, причислявайки се към главните структури, изграждащи ромейския цивилизационен модел. Съществуват различни фактори и условия, оказващи влияние върху икономиката на византийската държава и в частност на прилежащата ѝ през XI – XII в. област Тракия. Обект на разглеждане в настоящето изследване са нейните географски очертания, различни между впрочем от административните ѝ. Имайки предвид направеното уточнение и произтичащите от него трудности, заедно със случаите на архаизация, то пространствени-

те граници на географската област Тракия могат да се рамкират в Горнотракийската низина, Подбалканските полета, Южното черноморско крайбрежие, Тунджанската област, Странджанско-Сакарския регион, Родопите¹ и земите на изток от р. Места по крайбрежието на Егейско море.²

Темата за икономическото състояние на Тракия налага да се обърне внимание върху основните структуроопределящи фактори, каквито са природните условия, ресурси и

¹ Кр. Гагова, *Тракия през Българското средновековие. Историческа география*, София 2002, 10.

² P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, band 6 – Thrakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1991, 48.

комуникации, ролята на държавата в процеса на регулиране стопанските дейности, главно чрез правно-политическите механизми, както и организацията на обработваемите земи, успоредно с реализираните пазарни отношения. Необходимо е да се разгледат поотделно основните направления в икономиката, т.е. аграрният сектор с цялостната структура и организация на селскостопанското производство, градската икономика с акцент върху занаятчийската дейност и основните тенденции в стоково-паричните отношения и общото развитие на търговията в ромейска Тракия.

По отношение на използваните извори темата за стопанското развитие е сравнително слабо засвидетелствана в наративните източници. Повече указания се откриват в типичите на манастирите в рамките на областта Тракия. Такъв е този на Бачковския манастир (от 1083 г.)³ и на манастира „Космосотира“ край Енос (от 1152 г.).⁴ Акцентът в описанията на ромейските автори не е върху настоящата проблематика. Въпреки това се откриват отделни индикации, като например в съчинението на Анна Комнина – „Алексиада“⁵ и Историята на Никита Хониат.⁶ А неблагоприятни моменти от стопанското развитие на областта, породени от някои природни бедствия, са засвидетелствани у Йоан Скилица.⁷ Наред с посочените, информация се открива и в други византийски произведения.

Сред писмените извори с важно значение са и западноевропейските описания. В някои случаи в тях се съдържат по-подробни сведения от тези на ромейските автори. Отбелязани са както природните ресурси в областта, така и наличието на пазари в отделни селища на Тракия. От указанията могат да се

направят някои изводи за селскостопанското, а макар и откъслечно, и за занаятчийското производство. Наред с това от латинските извори става ясно за обстановката в Тракия през периода на Първите кръстоносни походи и ролята им за стопанското развитие на областта. От западноевропейските сведения могат да се посочат описанията на Алберт Аквенски, засягащи Първия кръстоносен поход (1096 – 1099)⁸, и на монаха Одон от Дьои за Втория поход (1147 – 1149).⁹ С важно значение са и данните, съдържащи се в анонимната „История на кръстоносците“¹⁰ и в „История на похода на император Фридрих I“ с предполагаем автор Ансберт,¹¹ отнасящи се за Третия кръстоносен поход (1189 – 1192).

Поради ограничеността на сведенията в писмените извори особено ценни за настоящото изследване са данните от археологическите проучвания. Този тип информация успешно допълва представата за състоянието на селищната система, практикуваното селскостопанско и занаятчийско производство и за нивото на монетна циркулация през XI – XII в. Това позволява да се направят важни изводи за развитието на аграрната и градската икономика, на обмяната и търговията в областта.

Съществуват различни фактори, оказващи влияние върху икономиката на Византия и в частност на прилежащата ѝ област Тракия. Без съмнение с важно значение били природните условия и ресурси, заедно със съществуващата комуникационна система. Географското разположение, релефът, климатът, водните, почвените и биоресурсите пряко влияели върху селското стопанство, реколтата, жизнения стандарт, всекидневието на населението, върху развитието на отделните

³ ГИБИ, VII, София 1968, 39 – 66.

⁴ Пак там, 128 – 135.

⁵ ГИБИ, VIII, София 1972, 7 – 150.

⁶ ГИБИ, XI, София 1983, 7 – 118.

⁷ ГИБИ, VI, София 1965, 198 – 340.

⁸ ЛИБИ, III, София 1965, 145 – 165.

⁹ Пак там, 118 – 128.

¹⁰ Пак там, 221 – 244.

¹¹ Пак там, 245 – 291.

занаяти и търговия. Съществена роля имали върху селищната система, както и за военно-отбранителните способности на отделните населени места. В различните провинции на Византия съществувала естествена специализация на стопанството, произтичаща именно от топографията и природните условия. Същите пряко влияели върху ритъма в стокообмена и най-вече върху аграрния сектор, който бил главният отрасъл, обуславящ характера на стопанската система.

Районирането на областта Тракия, съгласно физикогеографските ѝ характеристики, било пряко свързано с разликите в отделните форми на организация на селскостопанството производство, развитието на комуникационните връзки и други аспекти от икономическия живот. Като пример може да се посочи районът на Южното Черноморие, което се отличавало със силно нарязана брегова линия и с лиманни езера, образувани при устията на реките. Същите създавали благоприятни условия за заселване, риболов и търговия. От н. Емине морето навлизало на няколко места навътре в сушата, образувайки удобни заливи. Такива са Несебърският, Поморийският, Бургаският, Созополският и други по-малки, удобни също за корабоплаване. Възможността за добив на сол, например край Анхиало (дн. Поморие), водното и рибното богатство били сред основните природни ресурси. Морето, от друга страна, създавало условия за развитието на морския транспорт. Посочвайки природните ресурси в този район трябва да се отбележат и медните залежи по източните склонове на Странджа.

Родопите пък позволявали развитие на животновъдство и дърводобив в по-голяма степен от това в равнинните части. В самата планина се наблюдават релефни, а оттам и климатични различия. Така например Западните Родопи (между р. Места и р. Арда) са с по-голяма надморска височина, с по-висок дебит на реките и с по-ниски температури. В

тези части и поселенията били по-малко, но в същото време и по-трудно достъпни за населяващите. Източните Родопи пък са с по-малка надморска височина, което благоприятствало изграждането на по-гъста селищна мрежа и пътища.¹²

Дори и без да се изпада в големи подробности, е видно, че отделните географски зони в Тракия са твърде нееднородни. Тук се отнасят хълмистият, нископланинският (Странджанско – Сакарският район и Източните Родопи), високопланинският (Западните Родопи) и низинният тип релеф (Горнотракийската, Среднотунджанската низина),¹³ което оказало влияние върху икономиката на областта.

Климатът също бил с особено значение за селскостопанската дейност, пътната система и военното дело. В самата Тракия се разграничават няколко отделни климатични зони, обусловени от разнообразните релефни форми. Друг важен природен елемент са почвите. В тази връзка могат да се посочат сведенията в „История на кръстоносците“, описващи събитията около пребиваването на западноевропейските части от Третия кръстоносен поход в Тракия. В Историята е отбелязано, че *цялата област около него* [Филипопол] *има плодородна и твърде сочна почва*.¹⁴

Прекият резултат от обвързаността между географския фактор и селското стопанство бил реколтата. Това, от своя страна, оказвало влияние върху социалния статус и начина на живот на населението. Или по-точно *Ритъмът, качеството, недостигът на реколтите определят целия материален живот*.¹⁵ В тази

¹² Кр. Гагова, *Тракия*, 22 – 24.

¹³ *География на България: физическа география, социално – икономическа география*, Географски институт при БАН, София 2002, 106.

¹⁴ *ЛИБИ*, III, 232.

¹⁵ Ф. Бродел, *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век*, т. 1 Структурите на всекидневното: възможното и невъзможното, София 2017, 33.

връзка могат да се привлекат и описанията на Григорий Антиох, въпреки че пряко не засягат Тракия, но още веднъж доказват споменатата обвързаност. От сведенията става ясно за различните природни дадености в отделните територии на Империята, а оттук и за качеството на храната. Като пример може да се посочи хлябът, който в някои райони бил *от трици или от просо, и то полуопечен*¹⁶ или *пълен с цели класове, люспи и плява*.¹⁷ Същият автор отдава значение на климата, на валежите и тяхното отражение върху плодородието на даден район.¹⁸

Необходимо е да се отдели внимание и върху отделните водоизточници в Тракия. Със сигурност с важно значение била р. Марица,¹⁹ преминаваща и през трите отделни равнинни части на областта. Същата била част от облика на някои от средновековните градове, разглеждана и като естествена защита от нападения. Пример за това е указанието за Адрианопол (дн. Одрин) в „История на кръстоносците“: *Защитен откъм юг и запад с две красиво извиращи се реки*,²⁰ вирайки се реките Марица и Тунджа. Друга река в Тракия, отбелязана от Жофроа дьо Вилардуен, е *река Арт*²¹, подразбирайки се р. Арда.²² В писмото на Теодор Продром до филипополския митрополит Михаил Италик са засвидетелствани *Родопи и извиращите се оттам реки*.²³ А в „Алексиада“ е отбелязано т.нар. *Свещено езеро, което се намира близо*

до Анхиало.²⁴ Самите крайморски езера били два вида: лимани и лагуни. Към първия вид се отнася Бургаското езеро (27, 6 км²), а към лагуните Атанасовско (16, 9 км²) и Поморийско езеро (5 км²).²⁵ Споменатото от Анна Комнина вероятно е Атанасовското.²⁶

Отбелязвайки влиянието на географския фактор трябва да се отбележат и някои природни бедствия и аномалии. Такива били случаите на суша, наводненията по време на пълноводието на планинските реки, градушките, рояците скакалци,²⁷ земетресенията. Това водело до слаба реколта, от която пък следвало глад. През 1026 г. из империята настъпила суша. През 1028 г. пък завалели непрекъснати дъждове, продължили през цялата зима, които довели до гибелта на животни и реколта. Спасение от глада жителите на тема Тракезион намерили в Тракия след опустошителните рояци скакалци в полята на областта през 1032 – 1034 г.²⁸ В хрониката на Скилица е отбелязано, че през 1037 г. имало голямо земетресение, като от ноември до януари продължавало да има отделни трусове. Наред с това настъпил и *глад в Тракия, Македония, Стримон и Солун, чак до Тесалия*.²⁹ Сведения пък за проливен дъжд в района на Филипопол (дн. Пловдив) през месец април на 1191 г. се откриват в речта на солунския митрополит Евстатий към Исак II Ангел (1185 – 1195), които тогава пребивавали в града. Споменатото указание било свързано с две нападения от страна на българите в областта, където при второто преминали р. Марица и застрашили крепостта. Въпреки описаните тежки клима-

¹⁶ ГИБИ, VII, 266.

¹⁷ Пак там, 269.

¹⁸ Пак там, 265.

¹⁹ P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 56.

²⁰ ЛИБИ, III, 238.

²¹ Жофроа дьо Вилардуен, *Завладяването на Константинопол*, превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов, София 2000, 136.

²² Пак там, бел. 193, 173.

²³ ГИБИ, VII, 137.

²⁴ ГИБИ, VIII, 104.

²⁵ P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 56.

²⁶ ГИБИ, VIII, бел. 6, 104.

²⁷ Г. ЛИТАВРИН, *Как са живели византийците*, София 1984, 11.

²⁸ Т. ТОМОВ, *Византия – позната и непозната*, София 2014, 351 – 352.

²⁹ ГИБИ, VI, 301.

тични условия василевсът застанал начело на войската и отблъснал заплашващите града войски.³⁰ Всъщност различните климатичните условия не рядко присъстват в описанията на някои от военните походи, което още веднъж подчертава значението на този елемент.

Представената дотук информация показва значението на природогеографския фактор в стопанското развитие на Тракия. Разбира се, той не бил единствен. А добрата симбиоза между различните фактори обуславяла съществуването на дадени селища като важни търговски, административни и военностратегически центрове. Условие за просперитета на отделните населени места, което също в определена степен зависело от географските особености, била и функциониращата комуникационна система. Във Византия имало известна приемственост от тази, действаща през Античността, макар и в по-ограничени мащаби.³¹ Използването на системата от пътища от предходните периоди следва да се разглежда съобразно промените и новите условия, характерни за ромейската държава. Важно е да се отбележи новият притегателен център, а именно столицата Константинопол.³² Разположената в хинтерланда ѝ Тракия притежавала добре изградена комуникационна мрежа с важно значение както за търговията, така и от военна, и от административна гледна точка. От сухопътните връзки с най-голямо значение бил *Via Egnatia*, както и *Via Militaris (Via Diagonalis)*, свързващи Централна Европа с Константинопол и Пролливите. Техните отделни разклонения обуславяли степента на обмен между отделните селища. С особено значение за развитието на търговски контакти били крайморските ра-

йони. Планинските части, макар и по-трудно проходими, също били част от транспортните връзки между мизийските земи, Северна Тракия и Егейското крайбрежие. Така, от функциониращата пътна система зависели икономическите връзки между отделните части на Империята.

Проследявайки стопанското развитие на Тракия през XI – XII в., важен индикатор за настъпилата активизация в нивото на обмяна е степента на натовареност по ключовата пътна артерия *Via Militaris*. По-голямата си популярност през споменатите две столетия Диагоналният път дължал предимно на преминаващите през него кръстоносци, отпратили се през Балканите към Светите земи.³³ Без да се абсолютизира това оживяване в търговската дейност, то все пак допълва представата за значението на пътната система като фактор в икономиката.

Освен самите пътища, част от комуникационната система били крайпътните станции и странноприемниците. Във Византия последните били преди всичко ксенодохии. Те били основавани към манастирски комплекси, където пътниците могли да получат безплатен подслон и храна. Този вид странноприемници започнал да се свързва с християнска благотворителност още при управлението на Константин I (324 – 337). Самите ксенодохии не ограничавали своята дейност само с даване на подслон, но осигурявали и лечение в случай на болни. Един от големите им строители през втората половина на XI в. бил Григорий Бакуриани.³⁴

За съществуването на такава странноприемница до днешния Асеновград се откри-

³⁰ А. ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, *Пловдив през Средновековието (IV – XIV век)*, София 2009, 93.

³¹ Т. ТОМОВ, *Византия*, 30.

³² А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington 2002, 57.

³³ Л. СИМЕОНОВА, Т.нар. Диагонален път – рядко използваният път на балканското Средновековие. – В: *Medievalia*, 5, София 2012, 1, 3.

³⁴ Л. СИМЕОНОВА, *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70те години на XI в.)*, София 2006, 116 – 117.

ват данни в типика на Бачковския манастир. Тя била разположена *под селото Стенимахос над двата пътя*.³⁵ И тук било постановено раздаването на храна на пътниците и бедните – *два модия жито и две мери вино от приходите на казаното село*,³⁶ както и споменатата грижа в случай на заболяване. От описанията на Одон от Дьои става ясно за наличието на страноприемница и във Филипопол. Авторът обаче не дава подробни сведения за нея, а само я споменава около възникналия конфликт между местното население и кръстоносците от Втория поход в една от кръчмите на латинския квартал в града.³⁷ Като един от основните пунктове по *Via Diagonalis*, а с това и част от маршрута на кръстоносците, изглежда присъствието на подобно съоръжение в града е било необходимо.

Наред със сухопътните връзки с важно значение било развитието на морския и речния транспорт. Като цяло пътуването и превозът на стоки по вода било по-бързо и поевтино. При този вид транспорт липсвали разходите по изхранване на волските впрягове, вестоносците и конярите, както и отделните такси.³⁸ Съгласно границите на областта Тракия следва да се вземат предвид морските транспортни връзки по крайбрежието както на Черно, така и на Егейско море. Може да се каже, че Северното егейско крайбрежие формирало морския паралел на *Via Egnatia*. Чрез него се осъществявала връзката между Константинопол и Солун. Егейско море осигурявало едни от главните морски пътища, свързващи ромейската столица на запад с Италия, а на юг и югоизток – с о. Крит, Северна Африка и Близкия изток. По крайбрежието с важна роля били отделните пристанища, сред които

може да се отбележи Енос.³⁹ От Черноморския район като стопански центрове се развили Месемврия (дн. Несебър) и Анхиало, а в известна степен и Созопол. Самите пристанищни градове играели ролята на сборни пунктове на стоки, разпределяни двупосочно по линията „вътрешността на Тракия – Константинопол“.

Освен морския транспорт трябва да се отбележи употребата на река Марица като плавателна, изразявайки се в предположението, че между Филипопол и Адрианопол са се движели малки плавателни съдове, а след последния по-големи.⁴⁰ Освен това по реката съществували отделни бродове, през които била преминавана.⁴¹ Така например два брода през нея са локализирани в близост до поредицата от селища в днешна област Хасково, съществували през XI – XII в. Археологическите находки насочват към наличието на един интензивен търговски път покрай южния бряг на Еврос.⁴² Така, Марица имала своето значение както като източник на вода и за развитието на риболов, така и за пренасянето на различни стоки.⁴³ Към всичко изброено дотук могат да се посочат и сведенията на Лъв Дякон, въпреки че се отнасят за X в. Около военните действия срещу русите, предприети от император Йоан I Цимисхи (969 – 976), византийският автор отбелязва *продоволствени кораби*, които трябвало да доставят в Адрианопол

³⁹ P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 146 – 147.

⁴⁰ A. E. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 68; P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 146 – 147.

⁴¹ Кр. ГАГОВА, *Тракия*, 102.

⁴² К. МЕЛАМЕД, Е. ЕВТИМОВА, *Спасителни разкопки в землището на с. Константиново, община Симеоновград – обект № 15 по ЖП – линия Пловдив – Свиленград – км 251 + 140 – км 251 + 540*, АОР през 2014, София 2015, 777.

⁴³ Кр. ГАГОВА, *Пътна система в Северна Тракия през XIII – XIV в. Исторически преглед (=ИПР)*, 1 (1983), 95.

³⁵ ГИБИ, VII, 58.

³⁶ Пак там.

³⁷ ЛИБИ, III, 122 – 123.

³⁸ Т. Томов, *Византия*, 31.

много храни, фураж за добитък и достатъчно оръжие за войската.⁴⁴

Със сигурност природните условия, ресурси и комуникации са сред главните фактори в икономиката. Един от основните субекти в тях е и държавата. Освен обвързаността на стопанското ѝ развитие с нейното вътрешно и външнополитическо състояние, тя се явявала и регулатор в икономическите процеси. Инструментите, чрез които осъществявала контрол, били зададените правно-политически рамки, включително функциониращата фискална система. Отделните държавни вземания, разглеждайки в това число данъци, такси и ангарии, определяли излишъка на населението, който можел да бъде реализиран на пазара. Самата икономика също влияела върху поведението на държавата, собствениците на земята и селяните, насочвайки тяхната стопанска активност.

Разглеждайки тази тема е необходимо да се уточни, че ролята на държавата в стопанския живот, в сравнение с предходните периоди, била в по-малка степен. Това, от една страна, се дължало на делегирането на част от фискалните ѝ прерогативи в ръцете на други лица. От друга страна, то било резултат от пазарните операции, превръщащи се във важен елемент при структурирането на икономиката. От това следва, че концентрираната в държавата икономическа власт постепенно започнала да намаля, като процесът на нарастване значението на обмена по-отчетливо се наблюдава през XII в. Това, разбира се, не означава омаловажаване ролята на държавата в контрола върху стопанския живот, а че силно централизираната икономика, възплетена в лицето на императора и на различни високопоставени лица, загубила предишната си същност.⁴⁵

⁴⁴ ГИБИ, V, София 1964, 259; А. Е. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, 68.

⁴⁵ А. Е. LAIOU, С. MORRISON, *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press, New York 2007, 163 – 164;

Византийската империя разполагала с добре организирана фискална система, съответстваща на изискванията за регламентиране на икономиката и набавяне на необходимите ресурси. Развитието на Тракия като ромейска територия предполага преглед на общата фискална политика на Империята, отнасяйки я и за тази област. Съществували различни данъци и държавни вземания, засягащи отделни дейности от стопанския живот. По-голямата част от тях била пряко свързана със земеделието и животновъдството, но били налице и такива, отнасящи се до търговията. Така например регулирането на стокообмена било реализирано чрез комеркион (*κομμέρκιον*) (българско съответствие – кумерки). Етимологията на това название може да се търси в латинското *commercium*, значещо търговия.⁴⁶ Същност комеркионът представлявал основният косвен данък във Византия, възлизащ на 10% от стойността на стоките, предназначени за продажба. Неговото събиране се осъществявало по пазари, панаири, а може би и по границата. Вероятно бил заплащан от тези, реализиращи продукцията си на пазара. Трудно е да се изчисли значението му за държавния бюджет⁴⁷ (с цялата условност на това понятие предвид разглежданата епоха⁴⁸). Някои от изследователите предполагат, че приходите от него били значителни, но за доказване на това липсват конкретни данни. От наличните писмени сведения става ясно, че до X в. общото ниво на покупка и продажба било сравнително ограничено. По-голямата роля на подобни такси, свързани със стокообмена, си проличава именно в периода след XI в. Самото движение на стоки било предмет на различни такси, свързани с транспорта, продажбата и други

А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 759.

⁴⁶ Ив. Билярски, *Фискална система на средновековна България*. Пловдив 2010, 34 – 35.

⁴⁷ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 1007 – 1008.

⁴⁸ Ив. Стоянов, *Данъчно право*, София 2014, 335.

елементи на търговската дейност.⁴⁹ Сред тях е таксата диавато(н) (διάβατον), образувана от глагола διαβαίνω, значещ преминавам, пресичам. По своята същност тя се заплащала за преминаване през някакво място – било то географско, или просто зона за таксуване. Като пример може да се посочи прекосяването на река през мост, брод и други подобни.⁵⁰

Имайки предвид връзката между стопанската активност и задълженията към фиска, може да се обърне внимание на част от обектите, подлежащи на данъчно облагане. Става въпрос за лозята и маслинените насаждения. Така например земята с лозе била облагана със значително по-висок данък, отколкото останалите обработваеми площи, поради това, че при продажба струвала десет пъти по-скъпо от една нива. Също като лозята и маслинените дръвчета били обект на по-високо данъчно облагане.⁵¹ Това е важно, имайки предвид, че лозовите насаждения били силно разпространени в областта Тракия, както и маслинените – главно в егейската ѝ част.

Интересни сведения се съдържат и около самото събиране на данъците. Наличието на девалвационни процеси през XI в., засягащо главно златната номизма, довело до дисбаланс в монетната циркуляция. По отношение на данъчните задължения системата, регулираща тяхното събиране (харагма), определяла то да се осъществява в обезценената златна монета, докато същата сума възлизала на по-висока стойност, ако била събирана в сребро или мед. Тази обстановка на дисбаланс между сечените златни и сребърни монети породило идеи за извличане на ползи при плащането на задълженията към фиска. Това било възможно чрез събиране на общата дължима сума в сребро, имайки предвид механизма на колек-

тивната отговорност, внасяйки я в хазната в злато. Конкретни сведения могат да се открият около случая с Деметрий Каматир към 1104/5 г., засягащи темите Тракия и Македония. Същността на идеята му се изразявала в събиране на данъка в сребро и предаването му в обезцененото злато, изпълнявайки по този начин задължението към фиска и реализирайки печалба в резултат на разликата в курса на двете монети. Неговият опит обаче се оказал неуспешен поради директното плащане в хазната от едрите собственици в споменатите области.⁵² Посоченият пример служи за взаимовръзката между състоянието на монетната и фискалната система, имайки предвид нивото на разпространение на парите във Византийската империя. Именно тази взаимообвързаност може да се определи като началната точка, от която Алексей I Комнин (1081 – 1118) започнал своята монетна и данъчна реформа, достигнала своята завършеност, след няколко експеримента, през 1109 г.⁵³

Част от правно-политическите рамки на византийската икономика били и отделните данъчни облекчения. Като най-предпочитано се определя освобождаването от данъци – имунитетът или т.нар. екскусия. За светските и духовните земевладелци съществувала възможност от частичен или пълен финансов имунитет.⁵⁴ По същество екскусията представлявала освобождаване на населението в дадени земи от някои или от всички задължения към централната власт, при което същите се превръщали в парици.⁵⁵ По този начин постъ-

⁴⁹ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 996, 1025, 1030.

⁵⁰ Ibid., 1030.

⁵¹ Г. Острогорски, *История на Византийската държава*, София 2013, 428; Д. Саздов, Л. Велева, М. Димитров и др., *История на националното и световното стопанство*, София 2005, 50.

⁵² Г. Цанкова-Петкова, *За аграрните отношения в средновековна България (XI – XIII в.)*, София 1964, 77, 90.

⁴⁹ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 1008.

⁵⁰ Ив. Билярски, *Фискална система на средновековна България*, 50, 186.

⁵¹ Т. Томов, *Византия*, 347, 386.

пленията не били за сметка на държавната хазна. Това прави частичното освобождаване по-предпочитано от централната власт, отколкото пълното.⁵⁶ Относно статута на париците трябва да се има предвид, че това не било закрепостено население, правейки разграничение със западния феодализъм. Всъщност по-новите изследвания оценят положението на париците като не толкова лошо и неблагоприятно. Решението на селяните да продадат тяхната земя и да придобият статута на парици изглежда, че било приемливо, тъй като земевладелецът можел да им осигури по-добра защита при риск от лоша реколта или глад, а до известна степен и от допълнителна данъчна тежест, която през XI в. била често срещана практика. В крайна сметка това, което селяните получавали като краен доход не било минимумът за преживяване, а положението им на наематели през XI в. било по-добро от това, ако бяха собственици през IX в.⁵⁷

С важна роля за развитието на селското стопанство през XI – XII в. били големите манастири в областта Тракия. Тяхното значение може да се открие в появата и развитието на нови села, както и в по-ефикасното икономическо разработване на техните земища. Възможно е окрупняването и подобряването на селскостопанските земи в рамките на големите имения да е било по-ефективна форма на експлоатация на земята в условията на нарасналата сигурност през разглеждания период. Оказва се, че манастирите имали съществена роля в развитието на селищната мрежа и се явяват като градообразуващ фактор.⁵⁸ Разглеждайки правно-политическите рамки трябва да се отбележи, че прилагането

на данъчни облекчения засягало и манастирските имоти. Конкретно за Тракия е важно да се посочат манастирите „Пресвета Богородица Петрицонитиса“ (Бачковски манастир)⁵⁹ и „Пресвета Богородица Космосотира“.⁶⁰ За друг случай на екскусия свидетелстват двата хрисовула на Михаил Аталиат, издадени от императорите Михаил VII Дука (1071 – 1078) и Никифор III Вотаниат (1078 – 1081), отнасящи се за имотите му в *Редесто и в тема Тракия и Македония*.⁶¹ Посочените примери показват вписването на Тракия във фискалните структури на ромейската държава, имащи своите стопански измерения.

Регламентацията на икономическата активност, пряко или косвено, зависела от зададените от централната власт законови рамки, както и от конкретното вътрешнополитическо състояние на византийската държава. Това изисква да се споменат настъпилите през разглеждания период колебания в политическия живот на империята. Тяхното наличие обаче не противоречи на изказаното мнение за възход в икономическата активност.⁶² Загубата на територии, като тези в Мала Азия, означавала по-малко данъчни постъпления и била част от общото кризисно състояние във Византия през XI в. Но в земите, останали под ромейска власт, към които се отнася Тракия, се запазила започналата през X и XI в. тенденция на стопански подем, намерила продължение и в следващите години.⁶³ Териториалните загуби могат да бъдат разгледани и като условие за нарастване значимостта на Тракия. Още от

– XII в.). – В: ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуичев“, 93/12 (2005), 139, 146, 148.

⁵⁹ ГИБИ, VII, 42, 60, 63 – 64.

⁶⁰ Пак там, 128.

⁶¹ Пак там, 195.

⁶² А. Е. LAIOU, С. MORRISSON, *The Byzantine Economy*, 90.

⁶³ J. SHEPARD, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500 – 1492*, Cambridge University Press, New York 2008, 473, 475.

⁵⁶ Д. Саздов, Л. Велева, М. Димитров и др., *История на националното и световното стопанство*, 50.

⁵⁷ А. Е. LAIOU, С. MORRISSON, *The Byzantine Economy*, 105 – 108; А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 1024.

⁵⁸ А. Миланова, Манастирът като фактор за развитието на селото в България под византийска власт (XI

немането на Египет превърнало тракийските земи сред основните доставчици на зърно.⁶⁴ Пример към това са и малоазийските имоти на Григорий Бакуриани, изгубени в резултат на селджукските нахлувания. За сметка на тях, тези, получени в областта на Мосинопол (дн. Комотини (Гюмюрджина)) и Филипопол, способствали благоприятното развитие на района,⁶⁵ което кореспондира със започналия процес на уедряване на поземлените имоти, посочван като фактор за стопанското развитие, особено през XII в.⁶⁶

Твърдението за подем в икономиката намира потвърждение и в пазарно-ориентирани дейности на селското население. На базата на тях може да се заключи, че въпреки нарастването на данъчната тежест и ниво на експлоатация, доходът на глава от население през XI – XII в. бил по-висок от този през IX в. Това било в резултат на разрастващия се пазар и увеличаването на доходите от продаваната реколта. По този начин ползите от констатирания растеж били както за отделните собственици на земи и за държавата, така и за селската част от населението, което пряко кореспондираше със степента на достъп до пазара и реализираната продукция на него.⁶⁷ Така, управлението на поземлените ресурси, ролята на пазара и зададените условия от държавата чрез данъчните задължения се явяват сред основните направления при определяне не просто положението на селяните през разглеждания период, а изобщо на развитието във византийската икономика.

Представената дотук информация показва, че основните структуроопределящи фактори в икономиката, от една страна, били природните условия, ресурси и комуникации,

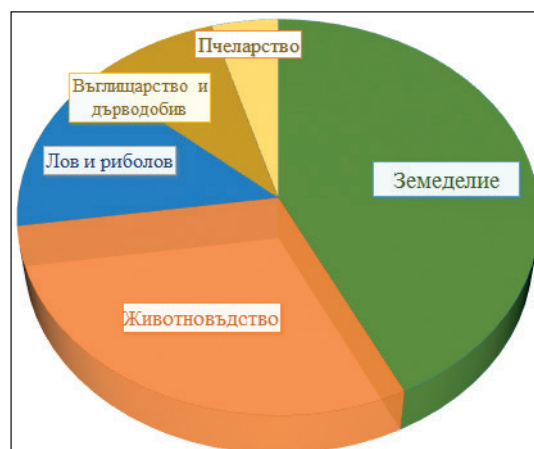
⁶⁴ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 450.

⁶⁵ ГИБИ, VII, 39; А. МИЛАНОВА, *Манастирът като фактор*, 144 – 145.

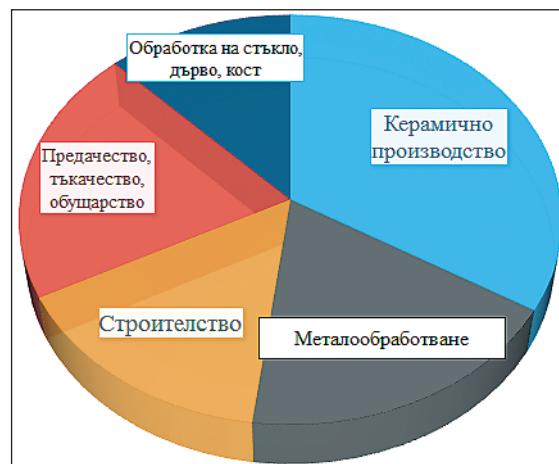
⁶⁶ J. SHEPARD, *The Cambridge History*, 490 – 491.

⁶⁷ А. Е. LAIOU, С. MORRISON, *The Byzantine Economy*, 111 – 112.

а, от друга – ролята на държавата, организацията на обработваемите земи и пазарните отношения във вътрешно- и външнотърговския обмен. За да се проследи цялостното икономическо състояние на ромейска Тракия, е необходимо то да бъде разгледано в трите основни направления – аграрен сектор (Обр. 1), занаятчийско производство (Обр. 2) и ниво на обмяна и търговия.

Обр. 1. Основни отрасли на селскостопанското производство

Обр. 2. Основни видове занаятчийска дейност

За състоянието на аграрната и градската икономика в Тракия свидетелства положението на селищната ѝ система. През XI – XII в. се забелязва тенденциозно разрастване на мрежата от поселения в областта. Прирастът в упражняваната селскостопанска дейност

способствал развитието на селата и довел до ускорена урбанизация. Моделите на растеж включвали също демографията и миграционните процеси в Тракия.⁶⁸ В тази връзка могат да се споменат иницирираните от централната византийска власт целенасочени депортации на население от малоазийските райони. Такива били предприети с цел укрепване на отбранителните способности на областта около Филипопол. В конкретния случай става въпрос за преселническата политика на Йоан Цимисхи, заселвайки в споменатата област еретическото население павликяни.⁶⁹ Макар и тези събития да се отнасят към X в. и тази политика да е отговаряла на военните цели, то все пак притокут на ново население вероятно имал благоприятен ефект и за развитието на стопанството, предвид погрома над Филипопол от киевския княз Светослав през 970 г.⁷⁰ Към това могат да се отбележат и сведенията на Анна Комнина около предприетите мерки през 1114 – 1115 г. от нейния баща Алексий I Комнин спрямо споменатото население. Византийската принцеса отбелязва, че част от павликяните били *копачи или се занимавали с ралото и добитъка*,⁷¹ т.е. били ангажирани със селскостопанска дейност. Друг приток на население към Тракия може да се отнесе и след окончателното присъединяване на българската държава към Византия (1018 г.). Последното дало възможност за миграционни процеси в рамките на самата империя, имайки предвид варварските набези на юг от р. Дунав и значи-

телно по-слабо концентрираните византийски сили там. Отбелязаният вътрешен миграционен процес обаче не може да се класифицира като единствен или пък определящ фактор за разрастващата се селищна мрежа в Тракия, за което като пример може да се посочи XII в.⁷²

Ръстът на населението сам по себе си предполага екстензивен тип стопанство и се определя като индикатор за увеличена продукция. Това обаче не означава непременно повишаване и на производителността, което е в същността на интензивния тип икономика.⁷³ Това насочва към степента на техническо развитие като условие за по-висока продукция. Основните двигатели в средновековното производство били различните видове мелници – ръчни, задвижвани с животинска сила, водни и вятърни.⁷⁴ Конкретно за Тракия, от типика на Бачковския манастир става ясно, че воденици били използвани край селото Стенимахос (дн. Асеновград).⁷⁵ Самите водни мелници служили за смилане на зърното, като до XII в. техният брой във Византия нараснал. Подобно на други подобрения, те спестявали време за производство. Макар и обяснението за развитието на византийската аграрна икономика да не се корени в техническите постижения, то разпространението на железните инструменти и наличието на известни подобрения, включително споменатите мелници, благоприятствали увеличаването на производителността.⁷⁶

Освен прякото влияние на природния елемент върху реколтата с подобно значение била степента на сигурност. През XI – XII в. областта Тракия, въпреки наличието на грабителски набези от отделни номадски племена,

⁶⁸ А. Миланова, Динамика на селото в България под византийска власт (XI – XII век): между разорението и просперитета. – В: ГСУ, *Център за славяно-византийски проучвания*, „Иван Дуйчев“, 97/16 (2011), 75.

⁶⁹ А. Данчева-Василева, Етнически състав на населението и демографски промени във Филипопол (IV – XIV в.), ИПр, 5 (1996), 14; Д. Радева, Павликяни и павликянство в българските земи. Архетип и повторения VII – XVII в., София 2015, 9.

⁷⁰ ГИБИ, V, 253.

⁷¹ ГИБИ, VIII, 140.

⁷² А. Миланова, *Динамика на селото*, 68.

⁷³ А. Е. LAIOU, С. MORRISON, *The Byzantine Economy*, 91 – 92.

⁷⁴ Ibid., 98 – 99.

⁷⁵ ГИБИ, VII, 58.

⁷⁶ А. Е. Laiou. *The Economic History of Byzantium*, 235 – 236.

като печенези и кумани, оставала по-спокойно и сигурно място, което благоприятствало разрастването на селищната ѝ мрежа. Това било свързано с преустановяване статута ѝ на арена на перманентни българо-византийски военни действия. Освен това областта се явявала непосредственият хинтерланд на столицата Константинопол със съответстващото на това положение внимание към нейната защита.⁷⁷ С деструктивни последици за селищната система се оказали грабителските действия, извършени от рицарските части на Третия кръстоносен поход (1189 – 1192). С подобно негативно отражение били и действията, предприети от Калоян в началото на XIII в. и изобщо създалата се отново неспокойна обстановка, произтичаща от граничния статут на областта.⁷⁸ Всичко това намирало отражение и върху икономическото състояние.

Земеделието и животновъдството били главното направление в стопанството на ромейска Тракия. Макар и определяни като приоритет на селото, тези основни отрасли намирали приложение и в градовете. От това не следва да се разбира, че ромейският град имал селски облик и характер, а говори за смесване на дейностите в отделните населени места, което било общоевропейско явление.⁷⁹ По отношение на отглежданите култури, една от най-застъпените храни била пшеницата. Ечемикът също бил разпространен, макар и в по-малък относителен дял. Смесването на двата вида зърнени култури е показател не само за отглеждането на ечемика като култура, но и за използването му в приготвянето на хляба, което вероятно влошавало вкусовете

му качества.⁸⁰ На базата както на археологическите проучвания, така и на отделните споменавания в писмените извори става ясно за отглеждането на овес,⁸¹ просо,⁸² ръж,⁸³ бобови култури, особено леща,⁸⁴ зеленчуци⁸⁵ и овощни дървета. В Тракия широко застъпено било лозарството и винарството. Припомня се, че лозята се определяли като едни от най-доходоносните насаждения, виреещи по хълмисти места и изискващи целогодишни грижи.⁸⁶ Свидетелства за лозови насаждения се откриват и в писмените извори. Такива са сведенията в „Алексиада“ за района на Анхиало: *От дясната страна е Черно море, а от лявата страна – неравна и непроходима земя, покрита с лозя*⁸⁷ и тези на западноевропейските автори по време на Третия кръстоносен поход, отнасящи се за Филипопол⁸⁸ и Верои (дн. Стара Загора).⁸⁹

Важна част от поминъка на населението било и животновъдството. Отглеждането на селскостопански животни, и главно на едър добитък, до голяма степен било свързано с развитието на земеделието. Добитъкът бил необходим като основна теглеща сила при орането на земята, което служи като пример

⁸⁰ Б. Д. Борисов, *Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско, ИМЮИБ, XIV (1991), 70.*

⁸¹ Н. Овчаров, Д. Хаджиева, *Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.), РП, XXIV (1992), 91, 112.*

⁸² Е. Евтимова, К. Меламед, *Средновековно селище и некропол в землището на село Крум, община Димитровград, АОР през 2010 г., София 2011, 519 – 520.*

⁸³ Ив. Джамбов, Ст. Попов, Г. Митрев, *Археологически проучвания край село Искра, Първомайско, Асеновград 2012, 51 – 52.*

⁸⁴ Е. Евтимова, К. Меламед, *Средновековно селище и некропол, 519 – 520.*

⁸⁵ *ГИБИ, VII, 58.*

⁸⁶ Т. Томов, *Византия, 347.*

⁸⁷ *ГИБИ, VIII, 106.*

⁸⁸ *ЛИБИ, III, 263.*

⁸⁹ Пак там, 267.

⁷⁷ А. Миланова, *Динамика на селото, 68, 70 – 71.*

⁷⁸ Б. Д. Борисов, *Средновековното село през XI – XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново 2005, 314 – 315.*

⁷⁹ AL. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire (900 – 1200)*, Cambridge University Press, New York 1989, 201.

за тясната връзка между двата отрасли на стопанството. Освен това животните нами-
рали приложение в превоза на стоки,⁹⁰ били
източник на мляко, месо, вълна и кожи.⁹¹ За
развитието на животновъдство в отделните
селища в Тракия могат да се привлекат дан-
ните от археологическите проучвания. Един
от примерите са засвидетелстваните селища
със сезонен характер като Гледачево – 1. То
може да бъде характеризирано като лятно се-
лище на занимаващото се със скотовъдство
население, което използвало през пролетта и
лялото пасбищата в района.⁹²

Както стана ясно, животновъдството
било съпътстващ земеделното отрасъл, раз-
пространен в различните части на Тракия.
Тук обаче трябва да се имат предвид различ-
ните релефни очертания и природни условия,
които определят разликите в степента на при-
лагане на животновъдството в планинските
райони, от една страна, и в равнинните, от
друга. Освен това селскостопанската актив-
ност засягала не само селата, но и отделни-
те крепости и градове. За това свидетелстват
западноевропейските автори.⁹³ От прегле-
да на археологическите данни и писмените
сведения става ясно, че с най-голям дял в
животновъдството било говедовъдството и
овцевъдството, като често в манастирските
райони последното споменато било с по-го-
лям процент. Необходимо е да се припомни,
че отглежданите животни били източник и
на мляко, от което се произвеждали отделни
млечни продукти.⁹⁴ Така например в Бачков-

ския манастир се приготвяло сирене.⁹⁵ Раз-
пространение получавало още свиневъдство-
то, като в селището до с. Дядово то заемало
първо място. Развитието му показва наличи-
ето на дъбови гори в района, от които се на-
бавяли жълъди, необходими за изхранването
на свинете.⁹⁶ Коневъдството също било раз-
вито, особено в крепостите и градовете, кое-
то кореспондира с отбранителните задачи на
селищата и съсредоточената аристокрация в
тях. По всяка вероятност конят е бил използ-
ван повече за езда, отколкото като впрегатно
животно. За това свидетелстват намерените в
района на Североизточна Тракия голям брой
предмети от конското снаряжение като юзди,
подкови, токи, стремена, шпори.⁹⁷ В хрисову-
ла за имотите на Михаил Аталиат пък са от-
белязани *пощенски коне*.⁹⁸ След изброените,
макар значително по-слабо застъпено, може
да се посочи птицевъдството. На територията
на Североизточна Тракия неговият относите-
лен дял бил едва 6,08%, което отново показва,
че едрите домашни животни били предпочи-
тани не само заради по-голямото количество
месо, което предоставяли, но и заради мля-
кото, вълната и кожите.⁹⁹ Кокошките доста-
вяли яйца, но „многофункционалността“ на
споменатите досега животни предопределя-
ло тяхното предпочитане. В манастира „Св.
Йоан Предтеча“ (в днешен гр. Кърджали) се
съдържат данни за отглеждани кокошки, като
техният дял възлиза на 13, 8%. За сравнение
този на овцете и козите бил 31,3 %.¹⁰⁰

Любопитни са данните, засягащи някои
от спомагателните дейности, практикувани в

⁹⁰ Й. ЧАНГОВА, *Средновековното селище над тракий-
ския град Севтополис (XI – XIV в.)*, София 1972, 44.

⁹¹ Т. Томов, *Византия*, 349.

⁹² Б. Д. БОРИСОВ, *Керамика от средновековното се-
лище край с. Гледачево, „Марица – Изток“*. *Археологиче-
ски проучвания*, IV, Раднево 1997, 141 – 142.

⁹³ *ЛИБИ*, III, 267.

⁹⁴ Н. ОВЧАРОВ, Д. ХАДЖИЕВА, *Средновековният мана-
стир в гр. Кърджали*, 111 – 112.

⁹⁵ *ГИБИ*, VII, 49.

⁹⁶ Б. Д. БОРИСОВ, *Икономиката на средновековното
селище*, 72 – 73.

⁹⁷ Пак там, 103.

⁹⁸ *ГИБИ*, VI, 196.

⁹⁹ Б. Д. БОРИСОВ, *Икономиката на Североизточна
Тракия*, 103.

¹⁰⁰ Н. ОВЧАРОВ, Д. ХАДЖИЕВА, *Средновековният мана-
стир в гр. Кърджали*, 111 – 112.

Тракия. На първо място, може да се отбележат ловът и риболовът. Относно първото неговият дял е значително по-малък в сравнение с животновъдството, което доказва характера му на допълнителен поминък.¹⁰¹ Археологическите данни от селищата в Североизточна Тракия показват, че най-често обект на лов бил благородният елен, следван от дивата свиня, сърната, дивия заек и други.¹⁰² Подобни данни могат да се отнесат и за селището над тракийския Севтополис.¹⁰³ В хрисовула за имотите на Михаил Аталиат пък са споменати ловджийски кучета. Изброените диви животни били ловувани главно заради месото, но и като източник на кожи, какъвто е случаят с лисицата.¹⁰⁴ Като основно оръжие се посочва лъкът, а по всяка вероятност били използвани още различни капани и примки.¹⁰⁵

Относно риболова, консумация на риби и миди е засвидетелствана в манастира до Кърджали. Възможност за практикуването на тази дейност давала р. Арда, като се осъществявал и внос от крайбрежието на Егейско море, особено разглеждайки консумирането на миди.¹⁰⁶ В типика на манастира „Космосотира“ също е засвидетелстван риболов, практикуван по р. Марица.¹⁰⁷ Отбелязана е също и река Самия, която обаче не е отъждествена,¹⁰⁸ където имало много и големи риби.¹⁰⁹

Като допълнителен поминък на населението може да се посочи пчеларството, което

се свързва и с добива на восък.¹¹⁰ Така например в селището над тракийския Севтополис е установено развитието на тази дейност. Затова допринасяли горите с естествените хралупи на дърветата, в които живеели пчелите, като съществували и специално издълбани или изградени за тази цел кошерища.¹¹¹ В селището край с. Искра (Първомайско) също било практикувано пчеларство. Затова свидетелстват откритите два пчеларски ножа, чрез които се отделяли медните пити от тръвната.¹¹²

Със спомагателна роля били също въглищарството и дърводобивът. Това насочва да се обърне внимание върху експлоатацията на некултивираните площи, които обикновено били залесени. Те обаче също могат да се разглеждат като потенциален източник на суровини и са били ценни от стопанска гледна точка. Във Византия търсенето на дървен материал било с важно значение за военноморския флот, за строителството изобщо, както и за огрев като дървени въглища. Тези потребности изграждали връзката между града, селските райони и необработваемите площи. Дървеният материал намирал приложение и в занаятчийската дейност, а някои дървета и храсти били използвани и за медицински нужди. По всяка вероятност дървеният материал, въглищата, произведените продукти били обект и на търговска дейност.

В селото намирало място и занаятчийското производство. Често ръстът на тази активност се посочва като индикатор за икономическото развитие на този тип населени места.¹¹³ Вероятно една част от тях намирала реализация на пазара, но като цяло занаятчийството в селото предимно обслужвало нуждите на отделните домакинства, т.е. било

¹⁰¹ Й. ЧАНГОВА, *Средновековното селище*, 48.

¹⁰² Б. Д. БОРИСОВ, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 104.

¹⁰³ Й. ЧАНГОВА, *Средновековното селище*, 48.

¹⁰⁴ ГИБИ, VI, 196.

¹⁰⁵ Б. Д. БОРИСОВ, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 104 – 105.

¹⁰⁶ Н. ОВЧАРОВ, Д. ХАДЖИЕВА, *Средновековният манастир в гр. Кърджали*, 91, 111.

¹⁰⁷ ГИБИ, VII, 129.

¹⁰⁸ Пак там, бел. 2.

¹⁰⁹ Пак там, с. 129.

¹¹⁰ P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 151.

¹¹¹ Й. ЧАНГОВА, *Средновековното селище*, 49.

¹¹² Ив. ДЖАМБОВ, Ст. ПОПОВ, Г. МИТРЕВ, *Археологически проучвания край село Искра*, 57.

¹¹³ A. E. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 261 – 262, 308.

в рамките на домашното производство. Това е и един от показателите за преимуществото на градовете в занаятчийската дейност и търговията, а именно наличието на тясна специализация.¹¹⁴

Мястото на градовете в стопанската история на Тракия е съществена част от настоящето изследване. Тяхното значение не произтича само от развиващата се в тях производствена дейност, но и защото те били свързани с разпределението и потреблението на продуктите, демографията и пространственото планиране.¹¹⁵ Необходимо е да се уточни, че главните стопански центрове в Тракия, каквито били Филипопол и Адрианопол, както и черноморските Месемврия и Анхиало, тясно преплитали своите военно-административни функции с развиващите се пазарни отношения. До известна степен това кореспондираше със задоволяване нуждите на пребиваващите длъжностни лица и собственици на земя, т.е. на добре обособения елит. Самото присъствие на такъв имало икономически израз. Елитът се явява стимул за разнообразно търсене и предлагане. Свързан е с по-голям процент търговска активност, съобразно по-високите финансови възможности на тази част от градските жители. Разбира се, въпросът за обособяването на дадени градове в значителни стопански средища е комплекс от различни фактори, към които трябва да се прибави функциониращата пътна система, местоположението, природните условия и ресурси.

Включването на Тракия в рамките на Византийската империя може да се свърже с възстановяване на част от античната градска мрежа, с оживяване на изоставени през Ранното средновековие градове или интензифициране на живота в такива, които до този

момент съществували предимно като стратегически постове в българо-византийските войни. Този процес по-осезателно засягал именно териториите на юг от Стара планина и Черноморското крайбрежие, заедно с Дунавското поречие.¹¹⁶ Това кратко уточнение е важно с оглед на взаимовръзката между състоянието на градската мрежа и това на икономиката.

Относно структурата, организацията и развитието на занаятчийското производство писмените сведения са оскъдни, за да се даде достатъчно пълна и точна картина за развитието му в Тракия, и то ограничавайки се в XI – XII в. Въпреки това археологическите проучвания и някои аналогични явления и процеси спомагат изясняването на поставения въпрос. Може да се каже, че един от важните елементи на продукцията било керамичното производство. Освен това, заедно с монетните находки, то е сред най-изобилните археологически свидетелства. Съществувала керамика с различно качество, отговаряща на потребители с различна покупателна способност. В много от селските райони също се произвеждали гърнчарски изделия, често свързани с отделните домакинства и с местната търговия.¹¹⁷ В Тракия са разкрити множество керамични находки, свидетелстващи както за местно производство, така и за осъществяван внос от други ромейски провинции. Откритите индикации за керамична изработка показват не само практикуването на този занаят, но и служат за изясняване на проблема със социалната диференциация в дадени градове. По-интересни данни за керамичното производство се откриват за крепостта Красен (до Панагюрище). Става въпрос за

¹¹⁴ Б. Д. БОРИСОВ, Икономиката на Североизточна Тракия през XI – XII в., *ИСтЗИМ*, I, Ст. Загора 2002, 99 – 122, 101 – 102, 105, 109.

¹¹⁵ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 498.

¹¹⁶ А. МИЛАНОВА, Градът във византийска България (XI – XII в.): приемственост и промяна – В: *Средновековен урбанизъм. Памет – сакралност – традиции*, 2 (2007), 8 – 11.

¹¹⁷ А. Е. LAIOU, С. MORRISON, *The Byzantine Economy*, 115 – 119, 121.

релефните отпечатъци върху дъната на някои изделия, които са известни и от други селища в Тракия. За значението на самите знаци няма единно становище. Някои от изследователите ги определят като занаятчийски тамги – белег за собственост на продукцията или като знаци на различни сдружения на занаятчии. Други пък ги оприличават на родови и семейни знаци. Наблюденията върху керамиката от XI – XII в. дава основание и за предположението, че знаците са служели като марки на производители.¹¹⁸

Освен керамичното производство в Тракия били практикувани редица други занаяти. Сред тях са художествените произведения, включително монументалното изкуство, представено от стенописта и скулптурата. Най-ярък пример е широкото църковно строителство в цялата област Тракия. Художествени ателиета са засвидетелствани в големите градски центрове. Един от примерите за средища на византийското изкуство е Берое (дн. Ст. Загора). Т.нар. „старозагорски релефни плочи“ са представители на скулптурата в града.¹¹⁹

Друг отделен занаят, практикуван в областта, но не в същите мащаби като грънчарството, било металообработването. Все пак в различните селища на областта отделните занаяти се развивали в различна степен, което се свързва със суровинните източници в непосредствената близост на конкретното населено място. Споменаването им насочва към крепостите в Източните Родопи, охраняващи областта, нейните комуникации и рудници. Така например в крепостта при рудник „Звездел“ вероятно било практикувано златарство.¹²⁰

¹¹⁸ В. Григоров, Крепостта Красен до Панагюрище, *РП*, XL (2010), 80.

¹¹⁹ Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 108.

¹²⁰ Н. Овчаров, Д. Коджаманова, *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостно*

Стъклообработването също получавало определено развитие. От археологическите данни става ясно за функционирали стъкларска работилница в рамките на Берое, датирана към края на X – края на XI в. Сред находките най-многобройни са различните видове гривни. Разкрити са и няколко фрагмента от стъклени чашки от безцветно и прозрачно светлозелено стъкло.¹²¹

От кост и рог на елен също били изработвани различни предмети – прешлени за вретено, игли, дръжки за ножове, токи от конската амуниция, апликации, амулети, кръстчета, свирки и др. Относно технологичната обработка на костта, то тя била близка до обработването на дърво, като често били използвани едни и същи средства за производство.¹²² Това насочва да се спомене дървообработването като вид занаят. То било тясно свързано със строежа на жилищни и всякакви други постройки, с изработването на земеделски оръдия на труда и разнообразни предмети.¹²³

Важно място сред занаятите заемали предачеството, тъкачеството, шивачеството и обущарството. В писмените извори се откриват сведения за търсенето на стоки, получени от споменатите дейности, като например в типика на Бачковския манастир около провеждания в близост панаир.¹²⁴ В описанията на Третия кръстоносен поход пък е отбелязано, че при влизането на кръстоносците в Берое те

строителство в Източните Родопи, София: ИК Тангра ТанНакРа 2003, 102 – 103.

¹²¹ Д. Янков, Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора, *ИМЮИБ*, VI (1983), 43 – 47.

¹²² В. Григоров, Крепостта Красен до Панагюрище, 76 – 77.

¹²³ Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 109; Ив. Джамбов, Ст. Попов, Г. Митрев, *Археологически проучвания край село Искра*, 47 – 48; Й. Чангова, *Средновековното селище*, 94.

¹²⁴ *ГИБИ*, VII, 51.

събрали почти до пресищане огромно количество разнообразни дрехи.¹²⁵ Пак в сведенията, отнасящи се до този поход, са споменати старателно изработени килими и копринени дрехи,¹²⁶ открити при грабителските действия в областта.

Става ясно, че развитието на тракийската градска мрежа е тясно свързано с икономическото състояние на областта. През XI – XII в. важни градски средища били Филипопол и Адрианопол, като освен тях съществували и други агломерации. Занаятчийското производство намирало приложение както в градовете, така и в селските поселения, където обаче то имало повече домашен характер. Макар и със смесване на практикуваните дейности, основната роля на селото оставала съсредоточена в аграрния сектор, а на градовете – в производството. Това се явява една от характеристиките на обмена, а именно – контактите между града и селото, които обаче представляват само част от търговията, реализирана в ромейската държава. Именно този трети дял от икономиката служи като главен индикатор за стопанското състояние на една държава или област.

Освен с практикувано селскостопанско и занаятчийско производство Тракия била част от междуселищния обмен, междурегионалните и външнотърговските сделки. Като благоприятстващи този вид икономическа активност отново могат да се посочат географското местоположение, природните условия и ресурси. Съществен фактор били и функциониращите комуникационни връзки, свързани с развитието на сухопътния и морския транспорт. Важно е развитието на обмена в Тракия да се обвърже с това в ромейската държава да се отдели внимание на общите икономически процеси, успоредно с конкретните условия в областта, които благоприятствали и позволя-

вали прилагането на съответните тенденции в стопанския живот.

Още в края на X в. във Византия се наблюдава постепенно нарастване нивото на обменната икономика. През XI – XII в. тази тенденция била продължена, отбелязвайки повишаване на активността в тази област. Ръст се отчитал както при търговията със стоки за масово потребление, така и при международната с луксозни изделия. Разбира се, търговията със сигурност не акумулирала по-голямата част от годишното производство в ромейското стопанство (ако трябва да се търси аналог в съвременната икономика би съответствало на Брутният национален продукт (БНП)). В историографията са изказани предположения, че ок. 25% е възлизал дялът от тази дейност, заедно с производството, което с всички условия може да служи като ориентир по настоящия въпрос. Важното тук е, че от XI в. нататък търговията се превърнала в динамичен сектор, двигател на византийската икономика. Всъщност през XI – XII в. може да се отбележи цялостен подем в обменната икономика, отнасящ се не само за Византия, но изобщо за Средиземноморието, като с това се наблюдава по-голямо участие в търговията и на отделните ромейски провинции. Показател за изказаното е по-високото ниво на монетната циркулация. Успоредно с нея обаче продължавала да се прилага натуралната размяна (бартер), макар че в сравнение с предходния период (VII – X в.) ролята на този тип обмен била по-малка.¹²⁷

Обстановката на активизираща се търговия засягала и Тракия. Като благоприятстващи фактори се посочват географското местоположение, природните условия и ресурси. Същите определяли обемът, а и качеството на селскостопанската продукция, естествената специализация, съотношението

¹²⁵ ЛИБИ, III, 267.

¹²⁶ Пак там, 234.

¹²⁷ A. E. LAIOU, C. MORRISON, *The Byzantine Economy*, 133 – 134, 136; A. E. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 758 – 759.

във формите на организация на аграрното производство. Причислявайки към това демографския фактор и степента на сигурност, довели до нарастване на населението в областта, може да се предположи повишаване нивото на производство в селскостопанския сектор, което довело до излишък, реализиран на пазара. Развитието на вътрешната търговия, т.е. в рамките на самата Империя, било тясно свързано с нарастващата роля на градовете, но и с развитието на аграрната икономика, т.е. с градското и селското търсене на разнородни стоки. Между тези два фактора била налице диалектическа връзка, т.е. двупосочност. Съществуват доказателства за наличието на търговска дейност в провинциалните ромейски градове. Повечето от тях били част от местния обмен, включващ даден град и непосредствената му околност. Наред с тях съществували регионални и междурегионални пазари. А с особено значение оставало снабдяването на столицата Константинопол с необходимите суровини и продукти.¹²⁸

Разбира се, активността в отделните градове и селища не била еднородна. Както стана ясно, в рамките на областта съществували няколко градски стопански центъра, в които се реализирала активна търговска дейност, дължаща се до голяма степен на функциониращата пътна мрежа. Такива били Филипопол и Адрианопол, а градове като Месемврия и Анхиало играели ролята на сборни пунктове за преразпределение на стоките към вътрешността на областта и към Константинопол.¹²⁹

Последното изказано насочва вниманието към крайморските градове и крепости и тяхното значение за развитието на търговска-

та активност. По отношение на стопанската история на Месемврия са запазени сведения от втората половина на XII в. Интерес представлява дарствената грамота на руския княз на Галиция Иван Ростиславович – Берладник. Тя била предназначена за несебърските търговци, даваща им право на свободна и безмитна търговия в княжеството, и била предоставена през 1134 г.¹³⁰ По този начин се доказват търговските контакти, реализирани извън рамките на Византийската империя, като този тип взаимоотношения били двустранни.

С важна роля бил и Анхиало. През 80-те години на XI – XII в. градът имал първенстващо положение в Причерноморската област, утвърдил се като град пристанище, свързващо Константинопол и Империята с руските и тюркските племена, които били потребители на византийските занаятчийски произведения.¹³¹ Въпросът за обмена и търговията се допълва отлично и от археологическите проучвания. Ролята на черноморските центрове, като Месемврия и Анхиало, може да бъде проследена на базата на изследванията върху разпространението на някои от търгуваните стоки, като белоглинената византийска трапезна керамика. Установено е, че след средата на IX и през X в. импорът ѝ станал по-интензивен, а ареалът на разпространение се разширил. Разрастване на вноса се забелязва и в Созопол, както и в някои от градовете на север от Стара планина, като Балчик, Варна и Дръстър. Споменатите съперничели на традиционно силния импорт в Месемврия, осъществяващ директен контакт с Константинопол. Дългият период на постоянен внос на византийска керамика е показател за поддържане на търговски контакти между градските центрове (както на юг, така и на север от Стара планина) с ромейската столица и

¹²⁸ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 739, 744.

¹²⁹ М. МАНолова, Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII век, *Археология*, 1 – 2 (2000), 11.

¹³⁰ В. ГЮЗЕЛЕВ, Несебър. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1. Варна 1981, 335.

¹³¹ В. ГЮЗЕЛЕВ, Анхиало. – В: *Български средновековни градове и крепости*, т. 1. Варна 1981, 363.

причерноморските градове. Откриването на еднороден керамичен материал в българските обекти, сроден с такъв от Константинопол, Коринт, Атина, Спарта, Диногечия и Херсон, индикира широка търговска мрежа с център ромейската столица, а самото транспортиране на византийската белоглинена керамика ставало главно по море. Към селищата на юг и на север от Стара планина се разпространявала по вътрешните пътища за търговски обмен.¹³²

Разглеждайки областта Тракия е редно да се отдели внимание и на крайбрежието по Егейско море. Важен отрасъл в икономиката бил добивът на риба и сол в крайбрежните зони. Съществуват сведения за висококачествена сол от Енос и околностите му, които снабдявали цяла Тракия и Македония.¹³³ Сол била извличана и при Анхиало, край езерото, наречено от Анна Комнина Свещено. Оттам по солния път била внасяна във вътрешността, а от крайморските градове била изкупувана от чуждестранните търговци.¹³⁴

Интерес представляват и данните, отнасящи се за манастира в днешния град Кърджали – „Св. Йоан Предтеча“. Конкретно за осъществявания стокообмен в този район е изказано предположение за импорт на миди, към което насочват разкритите големи количества черупки от тях. Морфологическите характеристики на намерените морски мекотели показват, че те нямат черноморски произход, а средиземноморски, което включва Беломорието. Не е изключено манастирът да е имал владения до Егейско море или реализиране на търговски взаимоотношения, даващи възможност за използването на морските мекотели за храна. Остава въпросът и как се осъществявало транспортирането на

споменатия хранителен продукт? Възможно е да са били доставяни в бъчви с морска вода. Негативите на този начин биха били бързото изчерпване на кислорода и трудният контрол върху температурата. Вероятно фактът, че мидите били докарвани с черупките, без да бъдат обработвани, спомагал също за тяхното по-дълго съхранение.¹³⁵

Част от икономическата активност било организирането и провеждането на панаири (панигири). Обикновено те се организирали на празнични дни в градове, по-големи села и пред стените на големи манастири. Устройството на панаирното тържище било разнообразно и зависело от големината на панаира, характера на търговията и броя на производителите и търговците. Самите панаири насърчавали местното стопанство, привличайки търговци от по-близки или по-далечни краища на Империята.¹³⁶ В рамките на ромейската държава се провеждали както регионални панаири, които продължавали от една до две седмици, така и междурегионални, с времетраене от три до осем седмици. На първите били реализирани по-голям брой сделки, произтичащо от това, че търговията била предимно на дребно. На вторите се постигало по-голямо ниво на оборот, като предмет на обмяна главно подлежали луксозните стоки.¹³⁷ Както стана ясно, панаирите се организирали на празнични дни. Този в Ефес се насрочвал за 27 декември (Св. Стефан), в Солун на 26 октомври (Св. Димитър), в Атина на 15 август (Успение Богородично).¹³⁸ По същия начин извън градските стени на Адрианопол се под-

¹³² М. МАНОЛОВА, *Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика*, 10 – 11.

¹³³ P. SOUSTAL, *Tabula Imperii Byzantini*, 151.

¹³⁴ Кр. ГАГОВА, Тракия, 113 – 114.

¹³⁵ Н. ОВЧАРОВ, Д. ХАДЖИЕВА, Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV в.), *РП*, кн. XXIV, София 1992, 91, 111 – 112.

¹³⁶ Т. ТОМОВ, *Византия*, София 2014, 374 – 375.

¹³⁷ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium, 755*.

¹³⁸ Т. ТОМОВ, *Византия*, с. 374.

готвяло панаирно тържище,¹³⁹ което ежегодно се провеждало също на 15 август.¹⁴⁰

В близост до някои от манастирите също били устройвани панаири. При Бачковския манастир „Пресвета Богородица Петрицонитиса“ се организираше такъв, като в устава на манастира (от 1083 г.) било определено да се провежда на Възкресение Христово.¹⁴¹ Идеята за самозадоволяване била трудно приложима, поради което се налагало извършването на определена покупко – продажба.¹⁴² Самият ежегоден панаир може да се отнесе към орбитата на оживения пловдивски пазар, чийто район имал голямо стопанско и търговско значение, потвърждаващо се както от писмените извори, така и от монетните находки.¹⁴³ Сведения за ежегодни панаири се съдържат и за околността на град Енос. От типика на манастира „Пресвета Богородица Космосотира“ (1152 г.) става ясно за провеждането им в крепостта Неокастрон.¹⁴⁴

Темата за търговията в Тракия налага да се привлекат сведенията на западноевропейските автори, описващи преминаването на кръстоносците през областта. В тях се откриват указания за реализиран стокообмен в отделните селища. От оставените описания става ясно за значимостта на урежданите пазари, осигуряващи необходимите продукти на преминаващите кръстоносци. С важно значение била функциониращата пътна система, имайки предвид употребата на главните пътни артерии – Via Militaris (Via Diagonalis) и Via Egnatia, заедно с някои техни разклонения. Самият Диагонален път получил най-голямата си натовареност именно през

XI – XII в.¹⁴⁵ Това предполага нарастване на търговската активност в селищата по главните пътни артерии. Наред с това обаче от писмените сведения, намиращи потвърждение в археологическите данни, става ясно и за грабителски действия от рицарските части. Анализът им позволява да се заключи, че преминаването на западноевропейските части от Първия (1096 – 1099) и Втория кръстоносен поход (1147 – 1149), в известна степен, действало като „импулс“ за местната икономика, въпреки някои случаи на стълкновения. Тези от Третия поход (1189 – 1192) обаче имали значително по-негативни последици, свързани с разрушения и грабежи на отделни селища в Тракия.

От сведенията на Алберт Аквенски става ясно, че още по време на Първия кръстоносен поход били реализирани търговски контакти. Така например Алексей I Комнин дал разрешение на ломбардците да купуват и да продават в кастелите...богати с хляб, вино, месо и всякаква мазнина,¹⁴⁶ сред които били Димотика, Адрианопол и Филипопол.¹⁴⁷ Осигуряването на пазари било като гарант срещу насилствено вземане на необходимото. По различни причини обаче това не винаги било реализирано. Такъв е примерът със споменатите ломбардци, които извършвали грабежи, задигайки стоката без никаква замяна.¹⁴⁸

По време на Втория кръстоносен поход също се съдържат сведения за наличието на пазари в Тракия. Така например Одон от Дъои съобщава за наличието на латинска крепост (*burgum Latinorum*), намираща се *вън от стените на Филипопол*,¹⁴⁹ която доставяше срещу заплащане изобилни припаси.¹⁵⁰ Посочене

¹³⁹ AL. HARVEY, *Economic expansion*, 236.

¹⁴⁰ ГИБИ, VI, 282.

¹⁴¹ ГИБИ, VII, 51.

¹⁴² A. E. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 744.

¹⁴³ С. Н. ЛИШЕВ, *Българският средновековен град. Обществено-икономически облик*, София 1970, 39, 41.

¹⁴⁴ ГИБИ, VII, 129.

¹⁴⁵ Л. СИМЕОНОВА, Т.нар. Диагонален път, 3.

¹⁴⁶ ЛИБИ, III, 163.

¹⁴⁷ Пак там.

¹⁴⁸ Пак там.

¹⁴⁹ ЛИБИ, III, 122.

¹⁵⁰ Пак там.

ното указание показва предназначението на този квартал, а именно осигуряване с необходимите суровини и материали, преминаващите оттам кръстоносни части. Вероятно в споменатата крепост са пребивавали търговци, занаятчии, както и притежатели на кръчми, странноприемници, конюшни и работилници.¹⁵¹ Всичко представено дотук показва, че преминаването на кръстоносците през *Via Diagonalis* способствало за нарастване активността в стокообмена, макар и с не малко негативни прояви.

Нуждата от стоков пазар е засвидетелствана и по време на Третия кръстоносен поход.¹⁵² В хода на завладяването от рицарите на различни селища в областта, осигуряването на мир за жителите било срещу организиране на пазари и срещу трибут.¹⁵³ Опитът да се прецени ролята на Кръстоносното движение за активизиране обмяната в Тракия наподобява проблемът с оживяването на търговията във Византия в резултат на по-широкото проникване на италианските търговци в нея, т.е. активизиране на търговията има, но до колко самата Византия и респективно Тракия са се възползвали от това? Необходимо е да се направи важното уточнение, че пазарите, организирани във връзка с преминаващите кръстоносци, по своя характер били спорадични, устроени при конкретни специални обстоятелства. Реално тези пазари не отразяват икономическите тенденции, но пък свидетелстват за временно увеличено търсене.¹⁵⁴ Така, може да се заключи, че съществувала известна активизация на търговията, но това явление не бива да се абсолютизира.

Вече беше отбелязано, че районите с оживен обмен били крайморският и този око-

ло водещите центрове в Тракия – Филипопол и Адрианопол. Други градове, притежаващи важни пазарни пунктове, били Димотика, Берое, Констанция, Стенимахос, както и отделни крепости в областта. Широко развитие търговията получавала и в района на Североизточна Тракия. Тук също се наблюдават търговски връзки между отделните византийски провинции или територии. Важно е да се уточни, че това по своята същност е вътрешен стокообмен в рамките на една държава – Византийската империя. Необходимо е да се припомни ролята на комуникационните връзки. Така например при разположените в полите на Средна гора селища край Караново и Асеновец, т.е. сравнително отдалечените от пътя за Константинопол, се откриват значително по-малък обем „вносни“ стоки – художествена керамика, рисувани стъклени гривни и др. За разлика от тях, тези, разположени непосредствено на пътя, се отличават с богатството и разнообразието на предмети, обект на вътрешния обмен. От източните византийски провинции в Североизточна Тракия се внасяла керамика с червена ангоба. Вероятно от Константинопол или околността му били доставяни изящните сграфито съдове. Към „вноса“ трябва да се споменат и редица накитни предмети, кръстовидните енколпиони, една част от които били внасяни от Сирия, а други от ромейската столица. От споменатия район основно се изнасяла селскостопанска продукция и по-конкретно зърнени храни, а вероятно и някои животински произведения и най-вече кожи.¹⁵⁵

Моделът на търсене във византийската икономика следва да се разглежда съгласно изискванията на потреблението. Основните нужди били храна, облекло и материали, свързани със строителството. Необходимо е темата за търсенето и предлагането да се об-

¹⁵¹ Б. Примов, Вторият кръстоносен поход през балканските земи и Византия, *ИПр*, 6, София 1978, 48.

¹⁵² *ЛИБИ*, III, 280.

¹⁵³ Пак там, 234, 268.

¹⁵⁴ AL. HARVEY, *Economic expansion*, 236.

¹⁵⁵ Б. Д. Борисов, *Икономиката на Североизточна Тракия*, 109 – 110.

върже и с ролята на самодостатъчността (или т.нар. автаркия). Този тип икономическа система се състои от преки производители, работещи в скромнен мащаб и в силно ограничен търговски сектор. Главно може да се отнесе за селските поселения,¹⁵⁶ където самото занаятчийско производство не било ясно разделено от селскостопанската дейност и чието основно предназначение било задоволяване нуждите на дадено домакинство. Някои селища, макар и определяни като градове, също запазвали своя аграрен характер. Пример за това е основаният от Алексий I Комнин град Неокастрон или Алексипол за павликянското население в близост до Филипопол.¹⁵⁷ Макар византийската икономика да се основавала на паричното обращение, търгуването в натура също намирало широко разпространение.¹⁵⁸ И все пак, въпреки наличието на автаркия в селските райони, може да се каже, че пазарите от X в. нататък придобивали все по-голяма роля.¹⁵⁹

Всичко това онагледява спецификата в развитието на търговията, от една страна, в селата, някои крепости и по-малки градове и, от друга, в административните, военно – стратегическите и стопанските центрове на областта, където търговските сделки били в по-големи мащаби и с по-разнообразно търсене. Последното кореспондира и със социалния статус на населението, чиято покупателна способност била по-висока. Различията в търсенето могат да се свържат и с ресурсите на даден район. Най-важните регионални нюанси били налагани от географските условия, влияещи върху селскостопанската продукция. Не е трудно да се достигне до общовалидни извод, че селското население се задоволявало

предимно с произведеното от него. Самото ниво на търсене в селските поселения било в по-малка степен от това в градските средища, тъй като в тях често се прилагал принципът на самодостатъчността. Все пак, независимо от по-слабо изразените финансови възможности на селското население, социална диференциация се наблюдава и в този тип поселения, като конкретен пример за това може да се посочи жилищното строителство в селището до с. Дядово.¹⁶⁰

Предмет на размяна били различни суровини и продукти. Вече стана ясно за вътрешния внос на луксозни предмети, особено в черноморските пристанищни градове. В някои райони, като този на манастира в Кърджали, пък се осъществявал внос от Егейско море. Обект на търгуване била и солта, добивана както от Анхиало, така и от района на Енос. Допуска се, че дърводобивът също намирал приложение в търговията. Планинските райони в областта давали възможност за развитие на този отрасъл и производство на дървени въглища. Вероятно от Стара планина, Родопите и Странджа били доставяни в градовете трупи за строеж на сгради, лодки, за направата на бъчви, сечива и други необходими за ежедневието вещи.¹⁶¹ Основното място в обмена обаче било заето от хранителните продукти като вино, зехтин, сирене – важни както от икономическа, така и от политическа гледна точка.¹⁶²

Най-важният елемент от търговията било зърното. Главна роля в стопанството на Тракия заемал зърнодобивът, като лозарството и винопроизводството също имали голямо значение. Достатъчно е да се припомни, че един от основните доставчици на столицата Константинопол със зърно била Тракия. За

¹⁵⁶ AL. HARVEY, *Economic expansion*, 163.

¹⁵⁷ ГИБИ, VIII, 140.

¹⁵⁸ А. П. КАЖДАН, АН УОРТЪН ЕПСТЕЙН, *Византийската култура (XI – XII век): промени и тенденции*, В. Търново, 2001, 66 – 67.

¹⁵⁹ AL. HARVEY, *Economic expansion*, 235.

¹⁶⁰ Б. Д. БОРИСОВ, *Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургако, ИМЮИБ*, т. XIV, Ст. Загора, 1991, 71.

¹⁶¹ КР. ГАГОВА, *Тракия*, 113 – 114.

¹⁶² А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 741.

ролята на житните култури в търговията на областта могат да се привлекат и някои сведения в писмените извори. Такива например са указанията на Идриси, който бил придворен географ на норманския крал Рожер II (1130 – 1154). Неговото съчинение „Развлечение на копнеещия да преброди страните“ се отнася около средата на XII в. и било предназначено да ориентира в кои градове и райони на Балканския полуостров могат да се закупят зърнени храни, представляващи интерес за италианските търговци.¹⁶³

Друг аспект от темата за търговията е ценообразуването. Като по-строго фиксирана от централната власт била именно цената на зърното.¹⁶⁴ Качеството на отделните зърнени култури също определяло тяхната стойност. Така например ечемикът бил с по-ниска от тази на пшеницата (обикновено възлизал на 2/3 от цената ѝ). Просото също се считало с по-ниско качество. Освен в зърнените култури различия се откриват и в отделните вина,¹⁶⁵ към което насочват сведенията на Григорий Антиох, макар и отнасящи се за Средецката област.¹⁶⁶ При селското стопанство от особено значение била годишната реколта. Природните бедствия, дори и да не са предизвиквали винаги глад, се отразявали върху добива.

Става ясно, че, освен качеството, количеството на предлаганите стоки също определяло цената, особено ако става въпрос за грабителски набези. Изобилието от разнообразни стоки по време на действията на рицарите от Третия кръстоносен поход довело до спад в цените. Така например в „История на кръстоносците“ е отбелязано: *Овце и волове, а и полски дребен добитък имаше в такова изобилие във войската, че един вол се купуваше за пет денара, а един овен – за два или*

*три денара... Поради многото плячка старателно изработени килими и копринени дрехи не се смятаха за някаква ценност.*¹⁶⁷

За вариации в цената на предлаганите стоки насочват сведенията в типика на манастира „Космосотира“ край Енос. В него е указано: *да се внимава, щото игуменът да случи подходящо време, когато се продава по-евтино зехтинът в Енос, и да купи от него наведнъж за нуждите за цяла година; не от някакви търговци, а от корабите, които докарват зехтина и хвърлят котва в Енос.*¹⁶⁸ Веднъж годишно трябвало да се закупуват и лекарствата.¹⁶⁹ Това насочва и към снабдяването с всичко необходимо, като дрехи и обувки, от монасите в Бачковския манастир, отново организирано веднъж в годината.¹⁷⁰ Посочените сведения показват разбираемото различие в цената на продуктите, получени пряко от производител и на тези чрез посредничеството на търговец. Освен това се откриват индикации за търговия на едро и на дребно.

Темата за търговията налага да се отбележи и, че при започналото усложняване на икономическите процеси нямало напълно оформена социална теория, базирана на идеята за преследване на печалба. Трябва да се има предвид традиционното разбиране, което виждало духовна и морална опасност в търговските дейности. Така, успоредно със случващите се промени във византийската икономика, в средновековното християнско общество с дългопросъществуващ отзвук била споменатата представа за търговията.¹⁷¹

Динамиката в обмена е тясно свързана с движението на парите и монетосеченето. Освен това нумизматичният материал позво-

¹⁶³ С. Н. Лишев, *Географията на Идриси*, 80.

¹⁶⁴ А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 745.

¹⁶⁵ AL. HARVEY, *Economic expansion*, 166 – 167.

¹⁶⁶ ГИБИ, VII, 266.

¹⁶⁷ ЛИБИ, III, 234.

¹⁶⁸ ГИБИ, VII, 129.

¹⁶⁹ А. П. Каждан, Ан Уортън Епстейн, *Византийската култура*, 66.

¹⁷⁰ ГИБИ, VII, 51.

¹⁷¹ А. Е. LAIOU, С. MORRISON, *The Byzantine Economy*, 163.

лява да се определи степента на развитие на парично-стоковите отношения в отделните селища в Тракия и да се направят някои изводи за прилагането на натуралната размяна. В тази връзка е необходимо да се отчетат и промените в състоянието на монетната система. В рамките на разглеждания период се забелязва процес на понижаване стойността на парите, т.е. девалвация. От икономическа гледна точка това означава да се определи отражението на девалвацията върху стопанското състояние. Може да се каже, че това явление имало повече политически измерения. Самото понижаване в стойността на парите засягало главно златната византийска монета, а в търговията, особено разглеждайки тази на дребно, широко разпространение намирали медните монети.¹⁷² Вероятно в още по-малка степен от девалвацията бил засегнат междуселищният обмен, където разпространение получавала и натуралната размяна. Самата девалвация е индикатор за политически колебания и имала по-сериозно отражение върху фискалната система и по-малко върху обмена. Все пак вероятно се отразявала и върху търговията, особено върху външната.

Обобщавайки представените данни най-подходящата дефиниция за икономическото състояние на Византия през XI – XII в. би била тенденциозно възходящо развитие. При анализ на сведенията в писмените извори и археологическите данни се оказва, че Тракия също била част от тези процеси, протичащи в ромейската държава. Областта притежавала

благоприятни природни условия и ресурси, през нея преминавали ключови пътни артерии, осъществяващи връзката на Западна и Централна Европа със столицата Константинопол и Проливите. През разглеждания период е засвидетелствано разрастване на селищната мрежа и ръст в населението, свързани с по-спокойната обстановка в перманентно граничната Тракия. Макар да присъствали отделни природни бедствия и грабителски нахлувания, то през XI – XII в. Тракия запазила положението си на една сравнително сигурна и спокойна област, което позволило по-разширена икономическа активност.

С практикувано селскостопанско и занаятчийско производство, участваща в междуселищни, междурегионални и външни търговски сделки, областта се вписала в икономиката на космополитна Византия. Изброените фактори за развитие, съчетани с общите процеси и промени, определят XI – XII в. като период, благоприятен за стопанското развитие на ромейска Тракия.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА:

- ГИБИ – Гръцки извори за българската история
- ЛИБИ – Латински извори за българската история
- АОР – Археологически открития и разкопки
- ИПр – Исторически преглед
- РП – Разкопки и проучвания
- ГСУ – Годишник на Софийския университет
- ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България
- ИСтЗИМ – Известия на Старозагорския исторически музей

¹⁷² А. Е. LAIOU, *The Economic History of Byzantium*, 756 – 757, 759.

THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF BYZANTINE THRACE (XI – XII C.)

Teodora Georgieva

Abstract: *This publication presents the economic development of the geographical region of Thrace as a part of the political and administrative boundaries of the Byzantine state in XI – XII century. Both the regional specificities of these territories and their participation in the general economic processes in XI – XII century are taken into account. Based on various written sources, archeological and historiographic studies conclusions are drawn about the main structural determinants factors: natural conditions, resources and communications, legal and policy frameworks, including the tax system, organization of arable land and market relations. Together with this, the development of the three main strands of the economy is presented: agricultural sector, craft production and trade. The conclusion of this research is, despite some crisis moments, the whole period from XI to XII century can be qualified as favorable for the development of the economy of the Thrace.*

Keywords: *Thrace, Byzantine Empire, economy, agriculture, crafts, trade.*

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ
2017/ Supplementum 1

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 2535-0935